
Střední Evropa padesát let po druhé světové válce

Otto Pick

Když před padesáti lety skončila druhá světová válka, zavládlo v Evropě ovzduší nových nadějí na lepší budoucnost. Pro národy střední a východní Evropy však záhy nastalo zklamání. Po poměrně krátké době nacistické hrůzovlády následovalo půlstoletí komunistické diktatury. Naděje na lepší budoucnost se do střední Evropy vrátila až koncem roku 1989. Vývoj v této části starého kontinentu jde dnes cestou, kterou nikdo nepředvídal, ale je nutné říci, že ne všechna očekávání byla splněna tak, jak si to nadšenci v ulicích Prahy, Lipska i jiných měst před pěti lety představovali.

Dnes je již zcela zřejmé, že při jakékoli analýze situace v postkomunistických zemích střední a východní Evropy je nutné pečlivě diferencovat. Tyto země nepředstavují jednotný blok a navzdory zjednodušeným opačným pohledům tomu tak nikdy nebylo ani v nejtěmnějších dobách stalinské nadvlády. Veřejné mínění v západní Evropě a zejména ve Spojených státech se stalo zajatcem terminologie „vazalské národy“ a „satelitní země“, kterýžto postoj byl nevyhnutelně spojen s eskalací studené války. Vytvořená představa monolitního a hrozivého „komunistického“ bloku ve skutečnosti sloužila jako účelový nástroj v počátečních údobích konfrontace mezi Východem a Západem, ale jeho využitelnost byla omezená a nakonec pozbyl významu.

Existuje široký okruh problémů společných všem středoevropským zemím – jinak tomu ani být nemůže vzhledem k jejich zeměpisné blízkosti i jejich historické zkušenosti. Nicméně jsou zde určité rozdíly, některé zcela očividné a jiné zastřenější, které je nutné brát v úvahu. Celý region se přirozeně snaží dosáhnout racionálních cílů hospodářské prosperity a politické stability a cokoli, co brání postupu k těmto cílům, je nutné považovat za potenciální zdroj krizí.

Cesty vývoje ve střední a východní Evropě se zajisté neřídily euforickými nadějemi, vzbuzenými na přelomu let 1989/1990, a dnes je zřejmé, že nebylo možné splnit příslib touto revolucí vzkříšených očekávání, tak jak byl vnímán. To je příčinou mnohých nesnází, které dnes trápí tento region.

Do jisté míry oprávněně je Západu zazlívána patrná neochota přivítat s otevřenou náručí Středoevropany, kteří si údajně nic tolik nepřáli, jako „vrátit se do Evropy“, jako by ji byli někdy opustili. Neústupné trvání Bruselu na ekonomické ryzosti posvěcené principy svobodného trhu a na demokratické stabilitě v regionu kontrastují s některými z jeho vlastních praktik. Pochopitelně váhání Severoatlantické aliance nad rozšířením o nové členy v citlivém prostoru rozkládajícím se mezi Německem a Ruskem je často dezinterpretováno jako politika směřující k vytváření jakéhosi oželitelného cordonu sanitaire podél východních hranic Západu.

Z vnitřního pohledu byl pád komunismu doprovázen částečným novým rozdělením moci a upuštěním od centrálně plánovaných ekonomických aktivit. Obnovení podnikatelské kultury v jejích prvotních stadiích často odhalilo méně přitažlivé rysy kapitalismu. Hospodářská produkce v letech 1990–1993 prudce klesla a úroveň pevných příjmů začala „nahlodávat“ inflace. Sociální funkce státu se do jisté míry zredukovaly. Mnozí, kterým se předtím vedlo poměrně dobře, pocítují pokles své příjmové úrovně a tento faktor relativní deprivation začal získávat závažné politické rozměry.

I v České republice, kde jsou podmínky relativně stabilní, je průměrná životní úroveň

stále nižší než před zahájením reformy, třebaže průměrné reálné příjmy začaly v poslední době stoupat. Stabilita a jistota minulosti, byť převáděné na nejnižšího společného jmenovatele, jsou porovnávány s rostoucími obavami z kriminality a s ekonomickou nejistotou, což platí zejména o starších lidech. Například z výsledků průzkumu veřejného mínění, publikovaného na konci března 1995, je patrné, že 48 % obyvatelstva je pro opětovné zavedení cenzury v České republice, což je nárůst o 5 % oproti roku 1994. Je ovšem třeba říci, že toto číslo vyjadřuje spíše vzrůstající odpor veřejnosti proti jevům spojovaným s „westernizací“, proti záplavě násilí a sexu v hromadných sdělovacích prostředcích než nostalgii po praktikách komunistického režimu.

Průzkumy veřejného mínění, provedené v regionu v uplynulých měsících, ukazují ostrý pokles podílu hlasů přitakávajících „svobodnému trhu“. Výjimkou se zdá být Rumunsko, které má dosud malou zkušenost se zákony svobodného trhu. V České republice průzkumy veřejného mínění stále ještě ukazují, že většina je celkově spokojená s tím, jak se věci mají, ale tento umírněný optimismus – jak se zdá – nesdílejí občané ostatních států střední a východní Evropy. Průzkumy také ukazují, že opadlo nadšení veřejnosti pro členství v Evropské unii. To může být ovšem způsobeno tím, že si lidé stále více uvědomují reálnou podstatu a plné důsledky členství v Evropské unii. Jinak řečeno, čím více se lidé začínají dovídat o Bruselu, stávají se skeptičtějšími, pokud jde o proklamovaný prospěch z integrace. V České republice například jen 16 % respondentů v nedávném průzkumu podpořilo názor, že by členství v Evropské unii bylo pro jejich zemi převážně výhodné.

Nicméně reorientace zahraničního obchodu na západoevropské trhy byla pozoruhodně úspěšná; více než polovina zahraničního obchodu České republiky se realizuje v relaci s tržními ekonomikami západní Evropy (EU a ESVO). Deficit českého zahraničního obchodu v prvních dvou měsících roku 1995 ovšem činil 200 milionů \$. Celková bilance obchodu mezi Evropskou unií a střední Evropou vyznívá ve prospěch Evropské unie a celý region se domnívá, že postoje Bruselu neberou dostatečně v úvahu příležitosti, které se již začínají otevírat ve střední Evropě.

Proces ekonomické transformace probíhal v jednotlivých zemích střední Evropy rozdílně. Každá z nich převzala rozdílné dědictví minulosti. Komunistický režim v bývalém Československu nebyl příliš zahraničně zadlužen, ale co do finanční infrastruktury a přístupu k moderním způsobům řízení daleko pokulhával za Maďarskem, které mělo k dobru dvě desetiletí kádárismu. Česká republika má však také jiné výhody, jež napomohly k jejímu makroekonomickému úspěchu: blízkost Německa a turistická přitažlivost země vytvořily mnoho nových pracovních příležitostí ve službách a pomohly zvýšit její rezervy tvrdých měn na současný rekordní stav, představující více než 10 miliard \$, což v relaci k počtu obyvatel převyšuje rezervy takových zemí, jako jsou Spojené státy, Francie nebo Japonsko. Zároveň se však argumentuje tím, že šlo o nadměrný příliv spekulativních horkých peněz, přitahovaných vysokými úrokovými sazbami a stabilitou české koruny. V České republice nyní soukromý sektor vytváří 65 % hrubého domácího produktu, zatímco v dalších třech postkomunistických zemích ve střední Evropě zhruba 55 %.

Komparativní hodnoty růstu hrubého domácího produktu v zemích tzv. visegrádské čtyřky

Stát	Růst v %	
	1994	1995 (odhad)
Česká republika	2,7	3,7
Maďarsko	2,0	0,5
Polsko	5,0	5,0
Slovensko	4,8	4,8

Pramen: Zpráva Hospodářské komise OSN pro Evropu, publikovaná v dubnu 1995.

Česká republika dosáhla svého prvního přírůstku v roce 1994. Polské údaje odrážejí skutečnost, že polský průmysl vstoupil do tržních podmínek daleko rychleji, než tomu bylo jinde ve střední Evropě, a tento šokový krok se mu podle všeho vyplatil. Na druhé straně polské zemědělství zaměstnává neuvěřitelných 28 % pracovních sil (srov. 13 % v Maďarsku), a to je symptomatickým rysem potíží, s nimiž se Polsko potýká při svém úsilí o členství v Evropské unii. Maďarsko – jak se zdá – spěje ke krizi, zejména vzhledem k svému těžkému zahraničnímu zadlužení a k relativně vysoké míře nezaměstnanosti. Slovenská ekonomika překvapila své kritiky mimořádným růstem, ale argumentuje se (zejména v Praze), že za to zčásti vděčí ochranářské politice zahrnující všechny druhy mimotarifních bariér, prováděné tou či onou ze střídajících se vlád v Bratislavě. V roce 1994 se míra nezaměstnanosti pohybovala od 3,2 % v České republice přes 10,4 % v Maďarsku a 14,8 % na Slovensku do 16 % v Polsku. Růst cen spotřebního zboží byl zaznamenán ve výši 10,2 % v České republice, 13,4 % na Slovensku, 18,8 % v Maďarsku a 32,2 % v Polsku.

Je jasné, že se každá z těchto zemí potýká s poněkud jinými ekonomickými problémy. Polsko se musí především vypořádat se svou vysokou mírou inflace, Maďarsko potřebuje zredukovat svůj deficit na běžném účtu a Slovensko si bude muset poradit s „horkým bramborem“ privatizace. Česká republika bude muset slevit ze svého vychloubání jedinečnými úspěchy a čelit důsledkům plné směnitelnosti své měny, k níž by mělo podle očekávání dojít letos v létě. Musí také podniknout kroky ke snížení vysoké úrovně zdanění a k povzbuzení investiční činnosti.

Ačkoli každá z těchto zemí se musí vypořádávat s rozdílným komplexem ekonomických problémů, je zde jeden základní společný faktor. Musejí udržovat svou ekonomickou výkonnost a uspokojit alespoň některá očekávání svých obyvatel, má-li jejich demokratický experiment uspět. Koneckonců politická stabilita má své kořeny v ekonomické výkonnosti a ekonomická úspěšnost dodává důvěryhodnosti politickým systémům. V důsledku studené války se „demokracie“ a „trh“ staly téměř synonymy, a i když z pojmového hlediska jde o obecně nepřijatelné zjednodušení, ve střední Evropě je součástí vnímané politické reality. Hospodářské selhání v některé z těchto zemí by nepochybně vyvolalo velkou vnitřní krizi, která by se lehko přenesla dál a destabilizovala celý region.

Politické poměry ve středoevropských státech jsou stejně tak rozdílné jako jejich ekonomické podmínky. V Polsku je politická kultura determinována zkušeností Solidarity – dědictvím jediného masového hnutí v celé střední a východní Evropě, jež stálo v opozici proti komunismu. V Československu, ovládaném nejortodoxnějším z komunistických režimů, se zrodilo hnutí disentu, které bylo svým charakterem v podstatě elitářské. Česká republika a Slovenská republika, které se vynořily z ruin federálního Československa, musely akceptovat důsledky rozdělení a etablovat se jako nové státy v mezinárodním společenství. Maďarsko profitovalo do jisté míry z politického dědictví Kádárovy éry a z liberálního image, který si získalo.

Ekonomické problémy měly svůj podíl na volebních úspěších postkomunistických levicových koalic v Polsku i v Maďarsku. Je ironií, že levicová vláda v Maďarsku musela čelit první železničářské stávkě po mnoha letech. V Polsku boj o moc mezi prezidentem a sukcesivními levicovými vládami odvedl pozornost od naléhavých hospodářských problémů země; při tahanicích, které se v současné době odehrávají ve Varšavě, jejich řešení přirozeně vůbec nepokročilo. Na Slovensku vládne jakási zvláštní ultranacionalisticko(populisticko)-levicová koalice, vděčící za svou existenci charismatické osobnosti ministerského předsedy. Na ekonomické frontě Mečiarova vláda přibrzdila postup privatizace, dávajíc přednost spoléhání na vyšší stupeň státních zásahů, a jejím politickým cílem je – jak se zdá – zdeptání opozice omezováním jejího přístupu k hromadným sdělovacím prostředkům.

Jen v České republice zůstala vláda pevně v rukou pravicově-centristické koalice, jejíž šéf je – jak se zdá – rétoricky odhodlaný aplikovat do písmene učení Milтона Friedmána a Augusta Friedricha von Hayeka. Ve skutečnosti je to velmi pragmatická vláda, postupující velmi obezřetně v zájmu zabezpečení sociální stability země. Byť z krátkodobého

hlediska úspěšná, mnoho problémů ponechává neřešených. Například trh s byty nebyl liberalizován a všeobecně zbývá dořešit mikroekonomické aspekty reformního procesu. Legislativa je záplatovaná, stále ještě vykazuje velké mezery, které zbývá zaplnit, což má za následek, že práce justice je pomalá, neadekvátní a podle přesvědčení mnohých nikoli spravedlivá a objektivní. Některé strany vládní koalice se zapletly s pochybnými podnikateli a s ještě pochybnějšími bankami ve snaze „vyspravit“ své finance. Podle průzkumů veřejného mínění to vedlo k citelnému úbytku volebních preferencí Občanské demokratické aliance ve prospěch hlavní opoziční strany – sociálních demokratů. Je obecně rozšířeným pocitem, že korupce a protekční zneužívání „styků“ začaly překračovat únosné meze, což je situace, která příliš neposiluje důvěryhodnost demokratického systému. Nevyřešeny zůstávají i další kontroverzní otázky. Není shoda o vytvoření Senátu, předpokládaného v Ústavě, otázky regionální a místní samosprávy jsou už na pořadu mnoho měsíců a otevřený zůstává citlivý problém navrácení církevního majetku. Nicméně hlavní koaliční strana – Občanská demokratická strana – si udržuje podporu svých voličů; v posledních volbách v roce 1992 získala 29,7 % hlasů a takovou podporu si víceméně stabilně udržuje dodnes. Kdyby ostatní koaliční strany nadále ztrácely podporu, příští volby, které se mají konat v létě roku 1996, by mohly vyústit v parlamentní patovou situaci a zůstává otázkou, zda by prezident Havel byl s to uplatnit dostačující vliv, aby připravil základ pro nový politický konsenzus.

Politická struktura středoevropských zemí je daleko křehčí, než se obecně soudí, a to platí i pro Českou republiku. Na budoucí politický vývoj bude mít vliv stupeň ekonomické úspěšnosti, který si lidé budou moci spojit s zaváděním demokratických forem vlády; v případě velké ekonomické krize ruského typu by se celý „politický domeček z karet“ mohl sesypat.

V kontextu mezinárodní politiky nastoluje střední Evropa řadu závažných problémů, z nichž některé mají dlouhou historii. To platí zejména o otázce etnických menšin, která byla za komunistické vlády prakticky ignorována. Postavení německé menšiny v Polsku bylo uspokojivě vyřešeno smlouvou. Na předním místě agendy je však problém velkých maďarských menšin v Rumunsku (kolem 2 milionů), v srbské Vojvodině (kolem 500 000) a na Slovensku (600 000). Situace ve Vojvodině by se mohla stát kritickou, kdyby se bělehradské úřady zde pokoušely uplatňovat nacionalistické tlaky. Jsou však jiná výbušná místa, jako je Kosovo, kde by takový nebezpečný vývoj mohl být pravděpodobnější. Vztahy mezi Maďarskem a Rumunskem se stabilizovaly a postavení maďarské menšiny v Rumunsku se o hodně zlepšilo, zejména v porovnání s neutěšenou situací před rokem 1989. Situace na Slovensku je méně uspokojivá, neboť mečiárovská koalice by mohla podlehnout lákadlu etnický agresivních opatření ve snaze o získání podpory veřejnosti mezi slovenskou většinou. Ratifikace slovensko-maďarské smlouvy, která byla nedávno uzavřena, se ve slovenském Parlamentu setká s obtížemi.

Česká republika má co činit s dvěma problémy, souvisejícími se záležitostmi menšin. Je zde stará otázka sudetoněmecké menšiny, která paradoxně je dnes usazena v Bavorsku. Nejextrémnější mluvčí Sudetoněmeckého krajanského spolku, k němuž patří někteří z doposud žijících 3 milionů Němců vykázaných z Československa po druhé světové válce (nebo jejich potomci), požadovali restituci vlastnictví, uznání jejich „práva na vlast“ a přímá jednání mezi českou vládou a jejich organizací. Takové požadavky byly v Praze naprosto odmítnuty. Přesto však tento spolek představuje silnou nátlakovou skupinu v kontextu bavorské a německé politiky. Neblahý vliv tohoto rozjitřeného sporu je překážkou k tomu, aby se česko-německé vztahy staly tak těsnými, jak by měly být.

Druhý etnický problém v České republice vznikl poměrně nedávno. Týká se romské menšiny, která se rozrostla imigrací ze Slovenska a z Rumunska. Nikdo doopravdy neví, kolik Romů zde je, i když nesnáze spojené s jejich asimilací mají značnou publicitu. Romové tvoří neplnoprávnou třídu, jsou vystaveni jisté diskriminaci a bohužel se stávají i terčem rasistických excesů části skupinek pravicových extremistů. Jsou místa v Čechách, kde už nelze ignorovat hrozbu rasových střetů.

Etnicita jako potenciální zdroj konfliktů nemůže být oddělována od otázky masové migrace. I když je to velice nepravděpodobné, hospodářský chaos nebo občanská válka na Ukrajině či v Rusku by teoreticky mohly vyvolat „povodeň“ cizích běženců valící se do střední Evropy. To stále připadá jako scénář silně přitažený za vlasy. Kdyby však k tomu někdy mělo dojít, mělo by to fatální důsledky nejen pro střední Evropu, ale pro celý kontinent.

Migrace je do jisté míry spjata s otázkou otevřených hranic. Po zmizení železné opony se očekávalo, že se obnoví volný pohyb lidí, jaký Evropa znala v minulosti. Některá cestovní omezení byla odstraněna, ale větší otevření hranic vedlo též k výraznější internacionalizaci kriminality. Západoevropané se uzavřeli vůči ostatnímu kontinentu tím, že se uchýlili za ochrannou zástěnu Schengenské dohody, která vstoupila v platnost v březnu 1995. Její striktní uplatňování ze strany německých pohraničních orgánů názorně ukázalo cestujícím z Polska a z České republiky, že jejich svoboda cestování rozhodně není absolutní.

Závažnějším aspektem obav z relativně otevřených hranic Německa vůči Východu je možné usnadnění operací kriminálních organizací z území bývalého SSSR. Hrozba nelegálního přepravování jaderných materiálů je brána velmi vážně, neboť se všeobecně soudí, že nezbytné kontrolní mechanismy v Rusku přestaly řádně fungovat. Ještě více alarmující je růst nelegálního obchodu s narkotiky. Válka v bývalé Jugoslávii přerušila tradiční východo-západní trasu přepravy narkotik s tím důsledkem, že značná část této přepravy byla odkloněna do střední Evropy. Polsko i Česká republika se nyní bohužel postupně mění z „tranzitních zemí“ v „země užívání drog“.

Problematika kriminality a ochrany zákona a pořádku je vskutku v popředí starostí i obav většiny občanů. Určitě zastíňuje jakékoli obavy z vnějších hrozeb.

Vzhledem k množství palčivých vnitřních problémů se věnuje jen velmi malá pozornost geostrategickým hrozbám. Je tu ovšem nepředvídatelný faktor Ruska, zvláště když vývojové trendy v Moskvě jsou tak neurčitě. Nelze zcela vyloučit, že se objeví režim usilující o obnovení někdejší sovětské sféry vlivu, ale vojenská hrozba, která by z toho mohla vyplynout, by byla velmi odlišná od scénářů rozvíjených během studené války. I když neexistují pevné záruky Západu nebo NATO, pokud jde o zachování současného statu quo (a Partnerství pro mír není v tomto kontextu příliš platné), strategická rovnováha a vojenská situace se silně změnily v neprospěch Ruska. Každá vláda v Moskvě musí být velmi obezřetná při volbě svých priorit a kromě toho nemůže ignorovat obrovský komplex vlastních vnitřních problémů. Nicméně vývoj v Rusku se velmi dotýká Polska a ani Česká republika, která nemá s Ruskem společné hranice, k němu nemůže být lhostejná. Celý tento region je závislý na Rusku vzhledem k jeho dodávkám ropy a zemního plynu a tato závislost představuje rizikový faktor navíc. Pokud jde o ruskou hrozbu, za řešení všech těchto problémů se považuje plné členství v NATO, ale to otevírá daleko širší otázku budoucí podoby této aliance.

Duben 1995